

ПОЭТИК АНЪАНА ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

МАТЁҚУБОВА ТОЗАГУЛ

Филология фанлари номзоди, доцент, Низомий номидаги ТДПУ

Аннотация. Ушбу мақолада академик ўзбек шоири Гафур Гулом (1903–1966) шеърлатига Шарқ адабиётининг таъсири масаласи ўрганилган. Шоир шеърлари таҳлили мисолида поэтик анъана ва ўзига хослик масаласи кузатишган. Гафур Гуломнинг индивидуал услуби шаклланишида Шарқ шеърлатига хос тасвир ва усуллар ҳамда образли фикрларнинг муҳим ўрин тутганилиги ҳақидаги илмий-назарий фикр-мулоҳазалар илгари сурилган.

Таянч сўз ва иборалар: шеърлат, лирик кечинма, туйғу, фалсафий мазмундорлик, анъана, маҳорат, ворисийлик, образлилик, соддалик, мотив, лирик қаҳрамон, дунёқараиш, услуб, ўзаро таъсир, индивидуаллик, эстетик идеал, бадий тасвирий воситалар, гоё, мазмун.

Аннотация. В данной статье исследована проблема влияния восточной литературы на поэзию Гафура Гуляма. На примере анализа литературного наследия поэта рассмотрен вопрос поэтической традиции и индивидуальности. Выдвигается мысль о роли изучения методов и стилей изображения восточной поэзии в формировании индивидуального стиля Гафура Гуляма. Сделаны научно-теоретические выводы.

Опорные слова и выражения: поэзия, лирическое переживание, ощущение, философская содержательность, традиция, мастерство, наследственность, образность, простота, мотив, лирический герой, мировоззрение, стиль, взаимодействие, индивидуальность, эстетический идеал, художественные образительные средства, идея, содержание.

Abstract. The impact of the Eastern literature to the poetry of the Uzbek academician poet Gafur Gulam has been investigated in this paper. The issue of poetic tradition and its specific feature have been observed through the model of his poems' analyses. Moreover, the scientific-theoretical opinions on the specific depiction style have been discussed concerning to the Eastern poetry, which have been ahead for formulation the individual style of Gafur Gulam.

Keywords and expressions: Poetry, lyric feeling, sense, philosophical richness, inheritance, figurativeness, simplicity, coherency, motive, fairy tale, oral epic, lyric character, outlook, style, cross impact, individuality, authentic ideal, literary-depictive means, idea, content.

XX аср ўзбек адабиётининг етук намоёндаларидан бири академик шоир, истеъдодли носир, мохир таржимон, адабиётимиз тарихининг чуқур билимдони Гафур Гуломдир. Унинг ижоди такомилда Шарқ адабиётининг таъсири бекиёсдир. Гафур Гулом ижодига хос бўлган бир ибратли фазилат – бу Шарқ мумтоз адабиётига чексиз ҳурмат ва эҳтиром туйғусидир. Гафур Гулом бутун ижоди мобайнида шу туйғуга содиқ қолган ва уни турли жанрдаги асарлари мазмунига сингдириб юборган. Адабиётшунос А. Ҳайитметовнинг қуйидаги фикрлари ҳам мулоҳазаларимизни тасдиқлайди: “Гафур Гулом ўзбек адабиётини, хусусан, унинг мумтоз қисмини умумий катта Шарқ адабиётининг бир бўлаги деб қарар, ўзбек адабиёти тарихини шу тарзда ўрганиш тарафдори эди”¹.

Гафур Гулом ўзининг кўплаб шеърларига Шарқнинг етук намоёндалари номларини ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади, уларнинг юксак маҳорат эгаси эканликларини, ижодлари ўзи учун катта тажриба мактаби бўлганлигини таъкидлайди. Унинг шеърлатига кўплаб Шарқ шоирлари номлари бадий ифодага айланиб, инсон руҳиятини тасвирлашга йўналтирилган. Фалсафий-эстетик қарашларини образли ифода этишда Гафур Гулом баъзан Шарқ шоирлари ижодига хос жиҳатлардан мохирона фойдаланади. У “Сарҳисоб” шеърлатида Навоий, Бедил ҳақидаги қарашларидан ташбех яратишда фойдаланади:

Навоий байтидай тўлқинли ёшлик,
Бедилнинг шеърлатидай фалсафий умр,
Вазну қофияси мустаҳкам ҳаёт

¹ Ҳайитметов А. Мумтоз адабиётимиз билимдони // Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997.

*Роман ўқилгандай ўтиб бормоқда,
Этаги қўллардан кетиб бормоқда¹.*

Шеърда Ғафур Ғулом ёшликка хос шиддатни Навоий байтларига, кексаларга хос фалсафийликни Бедил шеърига киёслаш орқали бадий аниқликни таъминлай олган. Ҳаётнинг абадий ўзгармас қонуниятлари шеърнинг вазну қофияси мустаҳкамлигига, умрнинг ўтиб бориши эса роман ўқилишига ўхшатилиши эса кутилмаган поэтик кашфиётдир. Академик С. Мамажоновнинг хотирлашича, Ғафур Ғулом билан мулоқотда бўлган вақтларида Бедилдан нималар ўрганганлигини сўраганида шоир буюк санъаткордан чуқур фалсафий мушоҳадакорлик ҳамда мулоқотда ўхшатишларни ўрганганлигини айтган ва улуг шоирнинг ўз ижодига таъсирини жузъий нарсалардан эмас, балки дунёни фалсафий идрок этишдан кидирмоқ лозимлигини таъкидлаган экан².

Дарҳақиқат, Мирзо Абдулқодир Бедил асарлари ҳамиша Ғафур Ғуломнинг йўлдоши бўлган. Кўпинча бирор шеър ёзиш олдида Бедилни ўқиб, ундан руҳий мадад олган Ғафур Ғулом устоз ижодий лабораториясига тобора чуқурроқ кириб боришга интилган. У Бедилдан воқеликни бадий идрок этиш ва ифода-лаш усулларини, ҳаёт ва умр, инсон ва тақдир, азал ва абад ҳақидаги фалсафий фикр-қарашларни залворли мазмунда нафис бадий ифода этиш маҳоратини ўрганган. Шоирона бетакорлигини намоён этишида бедилона образлар, тасвир усуллари муҳим ўрин тутди.

Бедил моҳиятни данакнинг мағзида кўради. Пўстлоқ эса маънони яширган шунчаки қобикқина, холос. Бошқачароқ айтганда, жисм эмас, балки руҳ бирламчидир. Шоир бу фикр ифодаси учун табиатдан киёслар ахтарар экан, шундай ёзади:

*Ўз маъно қиссасин очган ул дона,
Илдиз ёриб отди ер ичра шона³.*

Ғафур Ғулом ижодий меросида ҳам табиатнинг нозик жилваларини ғоятда синчковлик билан кузатиш асосида яратилган мисралар анчагина. Жумладан: “Қиррасига қуёш нури кўчирган шабнам”, “Олти қирра қор парчанинг учида Илғанади қуёшчалар парпираб”, “Ғунчадаги зарларнинг Тилларанг кукунлари Болга айланиб кўчар, Кўз илғамас томчидай” ва бошқа ўринларда бу ҳолат намоён бўлади. Аммо шоир ҳамиша ҳам табиатнинг гўзал лавҳалари тасвирига фалсафий маънолар юклашга уринмайди. Шунга қарамай, жайдари одамнинг кўзи билан илганмайдиган шабнамнинг қирраларига кўчмиш офтоб нурларининг жилосини, оддий қор парчасининг қирраларинингина эмас, балки унда парпираётган қуёшчаларни, ғунчанинг лабларидаги тилларанг зарларни шоирона нигоҳ билан кўра билмоқ, туймоқ ва ифода этмоқ унинг муаллифининг шоирона теран нигоҳлари ҳамда маҳоратидан тўла гувоҳлик бера олади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ғафур Ғулом шеъриятига Бедилнинг таъсири унинг образ яратиш тамойилларида ҳам кўринади. Кўпинча шоир мавҳум тушунчаларни образга айлантириб, ҳаётини ва реал нарсалардек санъаткорона тарзда моддийлаштиради. “Ҳаёл”, “умид”, “ишонч”, “доғ”, “қалб”, “кўнгиш”, “дил”, “шодлик”, “ғам”, “дард” ва бошқа қатор образлар бунга мисол бўла олади.

Бедил ва Ғафур Ғулом шеъриятида энг кўп учрайдиган образлардан бири “нафас”-дир. Бу образ ҳар иккала шоир ижодида гоҳо ўз маъносида, баъзан эса рамзий маънода қўлланилган бўлиб, лаҳзалик умр ва умуман, ҳаёт ва яшаш рамзи, борлиқ мавжудлиги ҳамда муайян тарзда низомига бўйсундирилганлигининг асоси сифатида талкин этилади. Зеро, Бедил бир рубойида уни “Борлиқнинг бунёди бемадор нафас”, дея ифода этади. Яна бир ўринда эса: “Жаҳон тартиботи

¹ Ғафур Ғулом. Муқаммал асарлар тўплами. 12 томлик. Т. 1. – Т.: Фан, 1983. 197-б.

² Мамажонов С. Услуб жилolari. – Т., 1972. 15-б.

³ Бедил. Рубойлар. Таржимон Ш. Шомухамедов. – Т.: Ўзбекистон, 1985. 23-б. (Изоҳ: мақолада шоир ижодидан

келтириладиган шеърини парчалар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифаси кўрсатиб борилди).

бирликка эга, Бу бирлик шубҳасиз нафасингда жам”, – деб ёзади.

Лирик қаҳрамоннинг тушқун кайфияти ифодаланган ўринларда шоир “нафас”ни ҳам шунга монанд тарзда қўллайди. “Нафас хун бўлди-ю, лабда йўқ фарёд, муродга етмади бу дили ношод”. Лирик қаҳрамон нафасининг хун бўлиши унинг муродига ета олмагани, изтиробларини ошқор этмаса-да, қалби ғамлар юкидан эзилганидандир. Баъзан шоир инсон табиатидаги янгиликка иштиёқмандлик ва унга бўлган ижтимоий бефарқликни тасвирлашда ҳам “нафас” образидан фойдаланади. “Бу дунёда ҳар дам янгилик ҳавас, Эскириб чиқади ҳар янги нафас”.

Кузатувлар шуниси кўрсатадики, “нафас” образи Гафур Ғулом шеърлятида ҳам кенг истифода қилинган. Шоир бу образга мурожаат этишда устоз Бедил таъсири доирасидагина қолиб кетмай, ўзига хослигини ҳам намоён қила олади. У “нафас” образини вақт – ўтқинчи ва абадиятга дахлдорлик ҳамда лаҳза – инсон умрининг энг кичик бирлиги сифатида талқин этади. Мазкур образ воситасида ҳаёт завқи, яшашга иштиёқмандлик, келажакка умидворлик ғояларини бадий ифода қилади. “Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг” деганда шоир умр мазмуни лаҳзада мужассамлиги фикри қўламини фазовий камровларда олиб қарайди. Шоир “Ҳар болам уфурган нафасин атри – Шеъримнинг энг етук, энг яхши сатри” деб ёзар экан, шеърларига илҳом берган оилавий ҳаёти, оталик ғурури, мамнулик туйғуларини изҳор этади.

Гафур Ғулом лирик меросида шундай ўринлар ҳам мавжудки, “нафас” образи аниқ макон ва замон тушунчаси билан боғлиқликда идрок этилади. Инсон умрининг асосий мазмуни ва руҳ осойишталигининг гарови сифатида таърифланади. “Инсон нафасидан жонда осойиши, Умр бемазмундир замон бўлмаса” сингари мисралар фикримизнинг далилидир.

Шоирнинг “Тонг отди” номли шеърда шундай сатрларни учратамиз:

Умримнинг таноби чўзилмаса бас,
Номардлар истаиди ҳайвонлар умрин.

Яна юз йилларга етади нафас,
Мендан сўраб кўринг яшаш ғурурин...
Яшамоқ шириндир, яшамоқ ширин¹.

Лирик қаҳрамон умр мазмунини баҳолаётган экан, мазмунсиз тарзда узок умр суриш истаги ўз ҳузур-халоватинигина кўзловчи номард кимсаларнинг инстинктив илнжи бўлиб, ҳайвоний моҳиятга эга. Инсон шундай яшамоғи керакки, умр мазмуни босиб ўтилган йилларнинг миқдори билан эмас, балки келажак насллар бир неча юз йиллар давомида ғурур ва ифтихор туядиган, абадиятга дахлдор моҳияти билан белгиланади. Шоир бу ўринда “нафас” образи орқали инсонга ато этилган тирикликни, хусусан, ўз ижоди йўли ва меросининг мангуликка дахлдорлигига ишончини, кенг маънода эса, умуман, умр мазмунини ифода этади.

Академик Б.Назаров шоир ижоди ҳақида сўз юритар экан, шундай ёзади: “Умр фалсафаси, ҳаётнинг қадрига етмоқ ва уни ардоқламоқ фалсафаси шоирнинг бутун ижоди бўйлаб ўтади ва айниқса, поэтик образлар қиёсида ўзининг бор гўзаллиги билан намоён бўлади”². Гафур Ғуломнинг ўзига хос образли ифодалар яратишида Умар Хайёмнинг таъсири кузатилади. “Булбулнинг кўзидай ноль тўгаракка, Бир бутун коинот сиға олади” (“Инсоният программаси”) байтидаги образли тафаккурда Умар Хайёмнинг “Тўгарак жаҳонни узук деб билсак, Шақсиз унинг кўзи – гавҳари ҳам биз” мисраларининг таъсири сезилади. Умар Хайём тўгарак жаҳонни узук, инсониятни эса узук кўзи – гавҳари деб билса, Гафур Ғулом образли тафаккур қудрати булбулнинг кўзидай ноль тўгаракка бутун коинотни сиғдира олади. Зотан, донишманд Шарқнинг ҳар бир ижодкори бир-бирига устоз, бир-бирига шоғирд мақомидадир.

¹ Гафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик. Т. 3. – Т.: Фан, 1984. 138-б. (Изоҳ: Мақолада шоир ижодидан келтирилган шеърлий матнлар шу нашрнинг 1, 2, 3-томларидан олиниб, қавс ичида саҳифаси кўрсатиб борилди).

² Назаров Б. Гафур Ғулом олами. – Т.: Фан, 2004. 11-б.

Умар Хайём: “Тўнкарилган жомдай кўри-
нар осмон, Остида забундур кимки билагон”
дея осмонни тўнкарилган жомга ўхшатиб,
донишмандлар жаҳолат қаршисида бекадр-
лигини ифода этади. Ғафур Ғулом эса “Ин-
соният программаси” шеърисида: “Боши баланд-
лигига кўкни ўхшатомайман, Осмон деган
нимадир? – Тўнкарилган эски тос” дейиш ор-
қали мағрур инсон бошининг улуғворлиги
олдида ҳар қандай маконий юксаклик ҳеч нарса
эмаслиги, жаҳолат, албатта, маҳв бўлажagini
ғурур ва ифтихор билан ифода этади.

Умар Хайём ўз шеърисини “май”, “бода”,
“шароб”, “коса”, “соқий” сингари тасаввуфо-
на рамзий образларга фаол мурожаат этган
бўлиб, улар орқали шоир илоҳий ишқни улуғ-
лайди, Ҳақ маърифатини, лирик қаҳрамоннинг
турфа хил кечинмаларини ёритади. Бундай
анъанавий образлар Ғафур Ғулом шеърисини
ҳам учрайди. Шоир мазкур образларни ўз за-
монига мос ҳолда қўллаб, яшаш шавқи, ҳаёт
ғўзаллигини улуғлаш каби янги маъноларни
ифодалаган. Умар Хайём ёзади:

*Май ичамен, мастлик қилмаймен асло,
Қадаҳдан ўзгача? бўлмайман бало.
Бода ичишликдан менинг гаразим –
Ўзимга сен каби қўймаслик бино!*

Хайёмнинг юқоридаги шеърисида “май” ис-
тиора сифатида қўлланилган бўлиб, “май” – ҳа-
қиқий ишқ, “коса” эса маърифатдир. Ишққа му-
бтало бўлган кишининг инсоний фазилатлари
орта боришини назарда тутсақ, шеърдаги ишқ-
нинг май ичишдан кўзлаган мақсади аён бўлади.
Рубоининг мазмунини шундай тушуниш мум-
кин: “Мен қанчалик ишққа мубтало бўлсам, ҳа-
қиқат маърифати билан кўнглимни тўлдирман.
Ишққа мубтало бўлишимнинг боиси, бошқалар
каби ўзимга бино қўймаслик, яъни инсонийлик
фазилатларимни сақлаб қолишдан иборатдир”.

Умар Хайём шеърисини “май” ва у билан
боғлиқ образлар ниҳоятда кўп қўлланилиб,
уларда ботинан Ҳақни таниш, ўзликни англаш,

ҳақиқат маърифатини идрок қилиш ғоялари
улуғланган. Назаримизда, мазкур образ Ғафур
Ғулом шеърисини учрайдиган “соқий”,
“май”, “шароб”, “қадаҳ” образларининг яра-
тилишига муайян даражада таъсир кўрсатган.
Албатта, бир қарашда Ғафур Ғулом ижодий
меросидаги мазкур образлар билан боғлиқ
ўринларда зоҳирий маънога урғу берилгандек
туялади. Яъни, улар воситасида *яшамок ва
курашмоқ, ҳаёт завқини қуйлаш* назарда ту-
тилгандек таассурот пайдо бўлади. Аммо Ға-
фур Ғулом шеърисини синчковлик билан
кузатсақ, “май” ва унинг маънодошлари қўл-
ланилган ўринларда рамзий маъно ҳам ифо-
даланганлиги аён бўлади.

Ғафур Ғулом ўзи яшаб турган давр ман-
зараларини чизишда “соқий” ва «шароб» об-
разларига мурожаат қилган. Бундай ўрин-
ларда мазкур образлар рамзий моҳият касб
этади. Шоир “Қутлуг йил тонгида” шеърисида
шундай ёзади: “Соқий, менга сун қадаҳ, йи-
гирманчи асрнинг Ичган сари кишини хушёр
этар шаробин” (2 т. 224 б.). Ушбу мисралар
зоҳирий маънода шароб ичиш туфайли
туғилган туйғулар ифодасидек таассурот
қолдириши ҳам мумкин. Эътибор берилса,
унинг мазмунини кўпмаънолилик мужас-
самлашгани аён бўлади. Шеърисида “соқий” –
ҳаёт, “қадаҳ” – инсонга берилган умр,
“шароб” эса замон деб тушунилиши мум-
кин. Зеро, инсон ҳаётда яшаш давомида тўп-
лаган тажрибаларидан сабоқ чиқариб, тобора
хушёрроқ бўла боради. Айниқса, кўз кўриб,
қулоқ эшитмаган талотумларни бошидан ўт-
казган XX аср кишини ҳаминша сергак бўлиш-
га мажбур. Демак, шеърининг лирик қаҳрамони
давр воқеаларига ниҳоятда хушёрлик билан
қарашни, ҳаётнинг аччиқ қийинчиликларини
кўрган сари эҳтиёткорроқ бўла бориши ҳа-
қиқат фикрлари билан ҳозирги даврда яша-
ган инсон кўнглини ифодалайди, реал турмуш
манзараларини акс эттиради.

Умуман, Ғафур Ғулом ижодий меросига
Шарқ шоирларининг фалсафий-эстетик ва
поэтик таъсири сезиларли тарзда кечган. Са-
лафлар ижодий меросидан баҳрамандлик
шоирнинг ҳаёт воқелигини фалсафий идрок

¹ Умар Хайём. Рубоийлар. Тарж. Ш. Шомухамедов. –
Т.: Ғафур Ғулом, 1970. 99-б. (Шоир меросидан келти-
риллаган шеърини намуналар шу нашрдан олиниб,
кавс ичида саҳифаси кўрсатиб борилади).

этиши, умуминсоний ғояларни талкин қилиши, образ яратиш принциплари, бадий ифода усулларида кузатилади.

Шубҳасиз, замон ва макон жиҳатидан фарқланувчи ижодкорлар меросидан адабий таъсирланиш билвосита тарзда кечувчи жараён бўлиб, биз юқорида кузатган айрим муштаракликлар Ғафур Ғулом ижодий меросининг адабий анъанага бўлган муносабатини тайин этиш, шунингдек, тамомида индивидуал поэтик сержилолиги, бадий-фалсафий ўзига хослигини англашда муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, Ғафур Ғулом шеърияти ғоявий-бадий ва поэтик юксакли-

гида устозлардан маънавий озиқланиш ўзига хос ўрин тутди.

Кузатувларимиз шунини кўрсатадики, шоир мумтоз адабий мероснинг етук билимдони бўлган. Унинг теран таҳлилларга асосланган адабий-танқидий мақолалари, маърузалари, шеърларида мумтоз адабиёт анъаналаридан маҳорат билан фойдаланганлиги – бу фикрларни тасдиқлайди. Ғафур Ғулом ва мумтоз адабиёт масаласини ўрганиш шоир ижоди манбаларини аниқлашга, асарларининг ўзига хос қирралари ва бадий хусусиятларини тушунишга ёрдам бериши шубҳасиз.



XX АСР МАНБАЛАРИДА МУАММО ЖАНРИ

ЖЎРАЕВ ЖАЛОЛИДДИН

Филология фанлари номзоди, ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

Аннотация. Мақолада кичик шеърый жанрлардан бири бўлган муаммонинг XX аср ўзбек адабиётидаги ҳолати, бу жанрда ижод қилган муаллифлар ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, улар томонидан яратилган асарларнинг бадийлиги, муаммо жанридаги шакл ва мазмун ўзгаришлари, XX аср ўзбек адабиётида муаммо жанрининг ўзини юксакликлар билдирилган.

Тилчи сўз ва иборалар: кичик шеърый жанрлар, муаммо жанри, бадийлик, муаммо рисоласи.

Аннотация. В статье идет речь о жанре «муамма» в узбекской литературе XX века и приводятся сведения о поэтах писавших в жанре «муамма». Показаны поэтические и структурно-смысловые изменения стихов «муамма» узбекских поэтов XX века, а также сделаны выводы о месте жанра «муамма» в узбекской литературе XX века.

Отпорные слова и выражения: малые поэтические жанры, жанр «муамма», поэтичность, брошюра «муамма».

Abstract. The paper deals with the genre 'muamma' in Uzbek literature of the twentieth century, and provides information about the poets who have written in this genre. Showing poetic and structural, and semantic change verses 'muamma' Uzbek poets of the twentieth century, as well as the conclusions on the location of the genre 'muamma' in Uzbek literature of the twentieth century.

Keywords and expressions: small poetic genres, genre 'muamma', poetry, a treatise 'muamma'.

XX асрга келиб мумтоз адабий тур ва жанрларга мурожаат қилина бошлади. Булар сирасига ўзбек адабиётидаги муаммо жанрини ҳам киритиш мумкин.

Гарчи XX аср ўзбек адабиётида муаммо жанрига кам мурожаат этилган бўлса-да, бир

қатор шоирлар мазкур жанрида қалам тебратганлар. Ушбу шоирларнинг асарлари мисолида муаммо жанрининг XX аср ўзбек адабиётидаги давомийлиги кўринади. Уларнинг шеърларида жанрига хос анъанавийлик билан бирга янгича жиҳатлар ҳам юзага чиқади.